

מכלל, אנציקלופדיה לנוער: מודרניזציה ולאומיות

רן הכהן*

כמו לספרות המבוגרים ולספרות הילדים, כך גם לתחום ספרי העזר לתלמיד יש קנון משלו: אוסף טקסטים הזוכים לאישורו ולהמלצתו של הממסד, ורוכשים כך מעמד מרכזי בתרבות. גם מי שלא עיין בהם, שמע עליהם. 1000 אישים, למשל. או "קסוטו או גורדון?", כפי שנהגנו לשאול מדי שנה את המורה בשיעור התנ"ך הראשון. כך, עד לפני שנים מעטות לא היה כמעט תלמיד ישראלי שלא הכיר את אנציקלופדיה מכלל – גם אם הוא עצמו נעזר דווקא במתחרה, אנציקלופדיה תרבות. ישנן משפחות שנהגו לקרוא מדי יום ערך אחד מן האנציקלופדיה. שמעתי אפילו על סטודנטים שנעזרו במכלל – בהיחבא, כמוכן – להכנת עבודות באוניברסיטה. מכלל היא אפוא ספר עזר מרכזי בתרבות הישראלית: דורות של מורים המליצו עליה, דורות של הורים רכשו אותה, דורות של תלמידים גדלו עליה ונעזרו בה, אם בבית ואם בספרייה. מאמר זה מבקש לבחון את המהדורה הראשונה של מכלל, אנציקלופדיה לנוער, שיצאה בראשית שנות החמישים, ולומר משהו על התרבות שבה נוצרה.

האנציקלופדיה בצורתה המוכרת לנו – "חיבור שנועד להמציא סיכום מקיף של כל ענפי הידע" (Americana 1961) – היא יציר העולם המודרני ומבטאת את תפישת העולם ואת תפישת הידע של המודרנה. היא מושגת על דימוי של הידע האנושי כגוף סגור של אינפורמציה אובייקטיבית (הערך האנציקלופדי הוא אמת), חד-ערכית (לכל ערך יש הגדרה אחת), סדורה (אלפביתית) ולכידה ("עייין ערך..."), שאפשר לדרגו לפי סדר החשיבות ולהעלותו על הכתב בהיקף שיידרש. המפה הגיאוגרפית היא מעין תמונה מוקטנת של המציאות הפיסית; המילון הוא מעין תמונה מוקטנת של הלשון; האנציקלופדיה היא מעין תמונה מוקטנת של עולם הידע, וככל שקנה-המידה גדול יותר – ככל שמספר כרכיה רב יותר – כן קרובה יותר ה"תמונה" ל"מקור" האמיתי. תפקיד קביעת הידע, בחירתו, דירוגו, סידורו וכתבתו מוטל על-פי תפישה זו על המדענים, שבידיהם נתונים המפתחות לידע האמיתי והמעודכן ביותר. יתר בני-האדם הם "בני תרבות", "משכילים", "חובבים" (בתחום מסוים); הם יכולים בהיבט להיות מדענים (בתחום אחר); הם קהל היעד של האנציקלופדיה, הם קונים את כבודם בעצם רכישה ובשימוש בה, כלומר בצריכת אותו ידע אובייקטיבי שבררו וניסחו המדענים בהתחשב במה שראוי לאדם המשכיל לדעת ובמה שהוא מסוגל לתפוש.

מלכתחילה, מן הרנסנס ועד לתקופת ההשכלה, נועדו האנציקלופדיות לקהל מצומצם של מלומדים. החל מן המאה השמונה-עשרה עבר הז'אנר פופולריזציה ויועד לשכבות ההולכות ומתרחבות של הקהל הבורגני המשכיל (Wendt 1941: 43). בתרבויות רבות ניכסה לעצמה הלאומיות את ז'אנר האנציקלופדיה, וכך נוצרו האנציקלופדיות הלאומיות, מפעלים רחבי-היקף המשקפים את גירסתה של התרבות הלאומית המסוימת למכלול הידע הקיים. לעתים נושאות האנציקלופדיות האלה (רשימה

חלקית אצל: 76–81) (Wendt 1941: 76–81) את שם הלאום: "אנציקלופדיה בריטניקה" (החלה להופיע ב־1768), "אנציקלופדיה איטליאנה" (החל ב־1875). דוגמה מובהקת לאנציקלופדיה לאומית היא כמובן "האנציקלופדיה העברית", שהוחל בהכנתה עם קום המדינה (את הכרך הראשון פותחת מגילת העצמאות) ושוכתה למעמד של מונומנט מרכזי ויוקרתי בתרבות הישראלית.

הפופולריזציה של הוֹאֵנר האנציקלופדי בתקופת ההשכלה היא שאפשרה גם את חיבורן של האנציקלופדיות הראשונות (או הלקסיקונים הראשונים) לילדים ונוער (Doderer 1975–1982, vol. 2: 529ff.). אנציקלופדיות אלה אינן מוותרות על היומרה להקיף את הידע בכללותו (השם מכלל – המופיע במילון גם כמונח עברי ל"אנציקלופדיה" – מעיד על כוונה זו), אולם הן מסתפקות במכלול הידע הנחוץ או הראוי לקוראים הצעירים ומביאות אותו בסגנון המתאם להם. באנציקלופדיות לנוער, מסבירה ההקדמה למכלל, "נעשות בחירת הערכים וקביעת תוכנם של הערכים בהתאם לצרכיו הרחניים של הנוער, לדרגת השכלתו ולכושר השגתו [...] כל העניינים שהם מחוץ למסגרת לימודיהם, תחום התעניינותם וכישר הבנתם של בני־הנוער אינם ניתנים בהן [...] הערכים שבהן אף כתובים בגישה מיוחדת ובצורה מתאימה".

מכאן נובעת חשיבותה של האנציקלופדיה לילדים ונוער עבור חוקר תרבות הילד והנוער: כמו מכל ספר המיועד לקוראים צעירים, ניתן ללמוד מן האנציקלופדיה מה נתפש כראוי ומתאים עבורם, הן מבחינה תוכנית והן מבחינה צורנית, בתקופה ובתרבות מסוימות. אולם יותר מספרים אחרים, עשויה האנציקלופדיה לספק תמונה שלמה של מכלול הידע (לרבות ידע עיוני, ידע שימושי וידע ערכי) הנתפש כמתאים לקוראיה הצעירים. אנו רשאים אפוא להסיק כי ידע שאינו נכלל באנציקלופדיה – בהנחה שזהו ידע קיים ולא־שולי בתרבות הנחקרת – נתפש כי ידע שאינו מתאים לילדים ולנוער. ממידת ההרחבה וההעמקה שמקדישה האנציקלופדיה לנושאים השונים זה ביחס לזה ניתן ללמוד מהי ההיררכיה של הידע שנתפשה כרצויה עבור הקוראים הצעירים. מובן אפוא, מחד, כי האנציקלופדיה מעידה על תפישת יצרניה באשר לעולם הידע הרצוי עבור הילד; מאידך, ברור שהאנציקלופדיה, המשמשת את הילד לעיון, ללימוד ולהכנת שיעורי בית, תורמת ליצירתו ולעיצובו של עולם זה.

על עקרונות אלה מבוססת הקריאה שנערוך בהמשך לאנציקלופדיה מכלל, אין זו קריאה תמימה (לקרוא על משה רבנו כדי ללמוד על משה רבנו) וגם לא קריאה ביקורתית במובן הצר (לקרוא על משה רבנו ולבדוק האם מה שנכתב עליו אכן נכון), אלא קריאה פרשנית, המנסה ללמוד מן הטקסט על הקשריו התרבותיים (מה אפשר להסיק מעצם קיומו ומתוכנו של הערך "משה רבנו"?). הערכים שנבחרו לעומת ערכים שלא נבחרו, סגנונם של הערכים, תוכנם, היקפם היחסי – כל אלה ישמשו אותנו על מנת להפיק תובנות מן הטקסט על תפישת העולם העומדת בבסיסו.

מכלל, אנציקלופדיה לנוער בסדר אלפביתי היא בעיקרה מפעלו של איש אחד: יצחק אבנן (וסרשטיין). אבנן נולד בגליציה ב־1909, שימש כמורה לפני עלייתו (1938) וגם בארץ־ישראל, היה מעורכי דבר לילדים, ערך כתב־עת מדעי לנוער, ופרסם למעלה ממאה ספרים לילדים ולנוער, כמעט בכל ז'אנר אפשרי: אנציקלופדיות ומילונים, מדע פופולרי (סדרת "פלאי ביתך") ומדע בדיוני (המטיסה למאדים), סיפורי־עם וסיפורי תנ"ך, ספרי פעוטות (הרובין לאילא, שעדיין נדפס ונמכר), ועוד. אבנן

נפטר בתל אביב בשנת 1967 (אופק 1985); מכלל ממשיכה לחיות שנים רבות אחרי מותו. המהדורה הראשונה של מכלל, שתנוחת בהרחבה להלן, יצאה לאור בהוצאת יבנה¹ בין השנים 1952–1955, והיא כללה שמונה כרכים וכרך מפתח. ב־1958 ניתוספו שני כרכים על "ישראל, הארץ והמדינה". שנה לאחר מכן יצאה מהדורה "מורחבת, מתוקנת ומעודכנת" ב־17 כרכים. מהדורה נוספת יצאה ב־1963 ב־16 כרכים, וב־1966 הצטרפו שלושה כרכים על "הצומח והחי". ב־1982 יצא למהדורה זו כרך מילואים ותיקונים. ב־1981 יצאה מהדורה חדשה, מורחבת ומתוקנת, בעשרים כרכים. מהדורה זו נדפסה שוב ושוב בשנות השמונים והתשעים, והיא מוצעת עדיין למכירה (הדפסה ארבעים ואחת!), אם כי נראה שאנציקלופדיות חדשות יותר – מודפסות או ממוחשבות – הולכות ודוחקות אותה מן השוק.

להלן תנותח המהדורה הראשונה של מכלל. הניתוח יתרכז בטקסט – ראשית בסגנון ואחר־כך בתכנים – ולא באיורים ובתרשימים המופיעים כמעט בכל עמוד.

1. סגנון

היותו של יצחק אבנון הכותב העיקרי, אם לא היחיד, של אנציקלופדיה מכלל ניכר בסגנונה הלשוני. כל הערכים כתובים בסגנון אחיד ומובהק שאין לטעות בו. נעמוד על כמה ממאפייניו:

1. לעתים קרובות נפתחת הגדרת הערך בסיסמה קצרה, פשטנית וקליטה: "אוסטרליה, ארץ הקנגורו והבומרג"; "מייסד התיאטרון היהודי, אברהם גולדפדן"; "איש הכשרונות המרובים, נחום סוקולוב".
2. נעשה שימוש רב בהשוואות ובהפלגות (סופרלטיבים): "גינאה החדשה [...] היא האי הגדול ביותר באוקיינוס השקט, והאי השני בגודלו בעולם כולו"; "הצעירה שברפובליקות חצי־הכדור המערבי היא פנמה"; "יוהאן וולפגנג פון גיטה, אביר השירה הגרמנית ואחד מגאוני ספרות העולם". ולהבדיל: "גדול שליטי העולם במאה העשרים, יוסף סטלין" (הדברים נכתבו באמצע שנות החמישים).
3. ניכרת דרמטיזציה של התיאור באמצעות חזרות, שימוש במטבעות־לשון ובציפופים כבולים: "להכות את גרמניה וגרורותיה שוק על ירך ולהנחיל להן תבוסה ניצחת" (בערך "סטלין, יוסף"); "האדם הוא האחד והיחיד בין כל בראי עולם, המסוגל לבנות לעצמו מכונות" (בערך "מכונות").
4. נרטיביזציה של התיאור. ביוגרפיות רבות אינן נפתחות, כנהוג באנציקלופדיות למבוגרים, בתאריכי לידתה ומותה של האישה, אלא בסיפור: "אחד מידידי של סוקרטס פנה פעם אל האורקל בדלפי [...] (פתיחת הערך "סוקרטס"). גם עניינים טכניים מובהקים עשויים להפוך לסיפור: "וכיצד זה עשוי אותו ברו, שסיבוב קל בלבד מספיק כדי שיתן מעבר למים, או יעצרים" (בערך "ברז"). "אין לך אדם אומלל ומסכן כעיוור. כל ימיו עוברים עליו בחשכת צלמוות, אור השמש והדר הטבע בשלל צבעים זרים לו, ואת פני בני משפחתו האהובים וידידיו היקרים לא יכיר ואף לא יוכל לתארם לעצמו. אולם מי שסבור, כי בגלל מומם הנורא לא יקנו העיוורים האומללים דעת וכל המתרחש בעולם הגדול

הוא בלתי־ידוע ובלתי־מוכן להם, אינו אלא טועה. לילדים העיוורים ישנם בתי־ספר מיוחדים, בהם הם לומדים לא רק קריאה וכתיבה, אלא גם טבע, כתיבת־הארץ, חשבון, נגינה ומקצועות אחרים; ולא עוד אלא שבגודלם, יש בידם גם להמשיך בלימודיהם בבתי־ספר גבוהים, בהם הם משתלמים בענפי מדע שונים, עד שלא יפלו בהשכלתם מחבריהם בעלי העיניים הטובות והבריאות. אך כיצד זה אפשר ללמד את מחוסרי הראייה קריאה וכתיבה, בשעה שאינם מסוגלים לראות כל סימן ואות? (פתיחת הערך "בריל").

5. אקטואליזציה: ניסיון ליצור הזדהות אצל הקורא על־ידי יצירת רושם שהנושא נוגע לו ישירות. לשם כך רב השימוש בגוף ראשון רבים, ב"אנחנו" וב"שלנו": "אם זכינו בימינו, אחרי אלפיים שנות גלות, לחזור לארץ מולדתנו עתיקת הימים ולכנות בה מחדש את מדינתנו העצמאית, הרי בראש ובראשונה עלינו להודות על כך למייסד התנועה הציונית וחווה תחייתנו המדינית – בנימין זאב הרצל" (פתיחת הערך "הרצל"). אמצעי אחר לאותה מטרה היא פנייה ישירה לקורא: "קח פנקס קטן, וצייר על הדף הראשון [...] (הערך "קולנוע").

6. שימוש בתארים אמוטיביים, נקיטת עמדה רגשית והפגנת שיפוט ערכי נחרץ כלפי העניינים המתוארים: "הפריסקופ הוא עינה הפלאית של הצוללת"; "אחת הערים היפות והנעימות בישראל היא רמת גן"; "היה עד לראשית השואה של יהדות אירופה במערת הפריצים ברלין" ("ברנפלד, שמעון"); "אדם אחוז־טירוף [...] צמא־השלטון וגס־הרוח [...] אחוז משטמה ארסית ואכזריות שטנית" ("היטלר, אדולף"); "והנה בא איש אחד וחולל את הפלא הגדול. בכוח אמנתו הכבירה, במרצו הרב ובעקשנותו שלא ידעה גבול [...] האיש הנפלא הזה היה אליעזר בן־יהודה" ("בן־יהודה, אליעזר").

7. בערכים אחדים נוטשת האנציקלופדיה לחלוטין את הנימה התיאורית (דסקריפטיבית) ועוברת לסגנון תכתיבי (פרסקריפטיבי) מפורש. כך מפרט הערך "בריאות" כללי התנהגות מחייבים: "אפשר להמליץ על סדר יום קבוע, שכלליו טובים בשביל כל, ועלינו להכיר כללים אלה ולקיים אותם: [...] כלל ראשון: אור ואוויר [...] כלל שני: ניקיון הגוף [...] כלל שלישי: סדר הבגדים [...] כלל רביעי: אכילה נכונה [...] כלל חמישי: השינה והמנוחה [...] כלל שישי: התעמלות ומשחקים [...] כלל שביעי: רעננות רוחנית".

סגנון הפנייה אל הקוראים הצעירים הוא אפוא אישי, רגשני, דרמטי ודידקטי. הם אינם אמורים להסתפק במידע "אובייקטיבי" ומרוחק או בנתונים "יבשים". אין גם כל ניסיון להפריד עבורם בין עובדות לבין הערכתן. להפך: הטקסט משתדל להפוך את העובדות לסיפור מעשה מרתק, שייגע לקורא אישית, סיפור רווי סופרלטיבים, מטען רגשי ושיפוטים סובייקטיביים, סיפור שלעתים קרובות אפשר לתמצת לסיסמה, לקלישאה. אין ניסיון להצביע על שאלות או לעודד חשיבה עצמאית, אלא לסגור שאלות על־ידי תשובות מוכנות. זהו למעשה היפוכו הגמור של סגנון הכתיבה האקדמי, ומשום כך עורר תדיר את חמתם של מורי הכיתות הגבוהות.

2. בחירת הערכים

"בשבעת כרכיה ואלפיים ערכיה של האנציקלופדיה 'מכלל' יינתן מבחר הידיעות מכל ענפי המדע ושטחי החיים והיצירה; והשאלות השונות במדעי הרוח ובמדעי הטבע והטכניקה, אשר האיש הצעיר שבשבילו נועדה אנציקלופדיה זו יעמוד לפניו, מצוא ימצא בה את התשובה עליהן", מביטח אבנון בהקדמה לכרך הראשון (מתוך שמונה, כאמור, ולא שבעה). מהו עולם הידע המוקנה לילד, כפי שעולה ממבחר ערכי האנציקלופדיה? מהם התחומים הזוכים להדגשה מבחינת מספר הערכים המוקדשים להם, עומקם והיקפם, ואיזה תחומים מוזנחים? מסתבר שרוב־רובם של הערכים מתמקדים בשני תחומים: טבע (וגיאוגרפיה), ולאומיות. תחומים אלה מייצגים את האידיאולוגיה המנחה את מכלל: אידיאולוגיה של מודרניזציה ולאומיות.

2.א. "טבע" וגיאוגרפיה

לא מקרה הוא, שאבנון מביטח לתת את "מבחר הידיעות מכל ענפי המדע ושטחי החיים והיצירה", על־פי הסדר הזה; ולא במקרה מסופר שהילדים העיוורים, בציטוט לעיל, לומדים "טבע, כתיבת־הארץ [=גיאוגרפיה], חשבון, נגינה ומקצועות אחרים". כבר בעיון שטחי, ניכר שהנושאים הזוכים לתשומת־הלב הרבה ביותר ולערכים הרבים והארוכים ביותר, הם טכנולוגיה, מדע (כלומר מדעי הטבע, המדעים המדויקים), גיאוגרפיה, זואולוגיה ובוטניקה. מה המשותף לנושאים אלה? כולם נכללו בתחום, או במקצוע הלימוד "טבע", כפי שמעיד טקסט בן התקופה: "בדרגת־לימודים יסודית כולל מקצוע זה [טבע] תחומי דעת אחדים: החי והצומח, האדם, פסיקה, כימיה, קוסמוגרפיה, גיאולוגיה, טכנולוגיה וחקלאות. הצד השווה שבתוכנם הוא העולם הריאלי: עצמים, תופעות ותהליכים בטבע וכן חוקי טבע וניצולם לתועלתנו" (אנציקלופדיה חינוכית 1959, כרך ב': 449). נשים לב שהמושג "טבע" שונה מן הדימוי ה"ירוק" שדבק במילה בימינו: ה"טבע" כולל את הטכנולוגיה ולמעשה את העולם החומרי כולו, ולא רק את מה שיד אדם לא נגעה בו. להיפך: ייעודו של האדם הוא לנצל את ה"טבע" ולרתום אותו לצרכיו.

על "ערכו הגדול של הטבע בחיי האדם" עומד מאמר – בשם זה – מאותה תקופה: "הטבע מספק אפוא לאדם את כל צרכיו – הוא מהווה יסוד קיומו. זאת ועוד: ערכו הרב של הטבע בחיינו הכלכליים נותן את אותותיו ברמת חייה של [כל] מדינה ומדינה, משפיע על תרבותה וקובע לא מעט את מעמדה המדיני" (בלומנטל־שילה 1957). ההקשר הלאומי־מדינתי שיוחס ל"טבע" כפול: הן יצירת זיקה רגשית בין הילד לארץ, והן הפניה (עמידית כמובן) להעלאת קרנה של המדינה על־ידי ניצול הטבע להגדלת עושרה; ובלשונה של אנציקלופדיה חינוכית (שם), הוא "מעמיק את הקשר למולדת ומעורר עניין בפעולות המכוונות לניצול אוצרות הטבע". חשיבותו של ה"טבע" היתה מעוגנת אפוא בתפישה שהאמינה באפשרות גיוסו הן לצורכי המודרניזציה (רציונליות מדעית; טכנולוגיה ותיעוש) והן לצורכי הלאומיות.

טכנולוגיה ומדע

מבחינת מספר הערכים המוקדשים לו, אין ספק כי הנושא המודגש ביותר במכלל הוא הטכנולוגיה. כל אבזור טכנולוגי, כל המצאה, כל חידוש מודרני זוכים לערך המסביר את שימושם ואת עקרונות פעולתם. כך זוכה ה"אלקטרוליוזה" ל-2 טורים,² קצת יותר מן הערך "אמנות". יש "ברומטר" (7 טורים) ו"גרמופן" (4) ו"דינמו" (5), יש "אלקטרומגנט", "אלקטרוסקופ", "ג'ירוסקופ", "גשר", "דאון", "טורבינה", "טלסקופ", "טלפון" (חישבו ומצאו, כי על כל מאה אנשים שבעולם לפחות שניים משתמשים לרגל עסקיהם בטלפון), "מטוס", "מכונות" (12 טורים), "מכונת" (8), "מכונת-קיטור", "מנוע", "מנועול", "מעלית", "פלס-מים", "פנס-קסם", "ראדאר", "רדיו" ועוד ועוד, והערך האחרון באנציקלופדיה מוקדש באהדה רבה ל"תרמוס" (בקבוק התרמוס ידוע יפה לכל אחד. בימי החורף הקרים, בצאת אדם לעבודתו [...]). מפליא, שלמעלה מעשר שנים לפני שהגיעה ההמצאה לישראל, כבר מקדישה האנציקלופדיה למעלה מ-4 טורים ל"טלוויזיה".

במוקד הערכים עומד הסבר טכני על אופן פעולתו של המכשיר, בעוד משמעויותיו החברתיות או האמנותיות זוכות להתייחסות שולית, אם בכלל. כך מוקדשים למעלה מ-9 טורים ל"קולנוע", אולם ההסבר המפורט, המלווה בחמישה תרשימים, מתמקד בצד הטכני של ההמצאה ("למען תבין כיצד מסוגלות תמונות-צילום להראות מחזות חיים ומלאי תנועה"), וכמעט אין בו מילה על תעשיית הקולנוע או על אמנות הקולנוע.

בנוסף לערכים הרבים המתארים את פלאי הטכנולוגיה, ובהתאם לאותה מגמה, מוקדש מקום רב למדעי הטבע ולמתמטיקה. ערכים ארוכים וגדושי נוסחאות מטפלים ב"אלגברה" (5.5 טורים), "אריתמטיקה" (4) ו"גיאומטריה" (3.5). מקום רב מוקדש ל"כוכבי-לכת" (11.5), "כוכבים" (11), "אסטרונומיה" (9), "כימיה" (7); "תורת הכימיה היתה בימינו לאחד החשובים והמועילים ביותר שבמדעים". לכל יסוד כימי ולחומרים שימושיים רבים ("גבס", "חרסינה", "פחם") מוקדש ערך עצמאי, בנוסף לערך המפורט "יסודות". ובהתאם לאותה מגמה, גדושה מכלל בערכים ביוגרפיים על ממצאים ומדעני טבע למיניהם: "אדיסון, תומאס אלווה", "ארכימדס", "בל, אלכסנדר גראהם", "בייקון, רוג'ר", "ברונו, ג'ורדאנו", "גוטנברג, יוהאנס", "גלילאו גלילאי" ורבים-רבים אחרים.

במסגרת הערצת ה"טבע", מבטאת מכלל אידיאולוגיה של פולחן הטכנולוגיה והמדע השימושי – מוטיב מרכזי במודרניזציה ובמחשבת המודרנה – באופן התמים והבלתי-ביקורתי ביותר. לצד המקום הנרחב המוקדש לכל חידוש טכנולוגי, בולטת ההתפעלות מכל ה"פלאים" המודרניים ומשעבוד הטבע לצורכי האדם, לצד האמונה התמימה ברעיון הקדמה ובאנושות המתקדמת ומשתפרת מהמצאה להמצאה. "אם הרדיו נתן לאדם 'אוזניים' לשמוע קולות ממרחקים, הנה הוסיפה לו הטלוויזיה גם 'עיניים' לראות מראות ממרחקים [...] לא נוכל ליהנות מברכת הטלוויזיה אלא בזמן שגם בארצנו תיבנה תחנת-שידור". ההתפעלות אינה פוסקת אפילו כשמדובר בכלי משחית: "הטנק, אותו ענק תוקף הפורץ ראשון בקווי החזית של האויב ואינו חת מפני כדורי רובים ומכונות ירייה [...]".

אפשר לשער כי אמונה בלתי־מסויגת ובלתי־ביקורתית במדע היא חלק מניסיון לקדם ערכים מודרניים דווקא בחברה הנמצאת בעיצומו (ולא בסיומו) של תהליך מודרניזציה, ולכן אינה בשלה להתמודד עם ביקורת המודרנה, ומעדיפה להעמיד את המודרנה באור חיובי בלבד. ואכן, לצד קידום ערכי המדע נמצא פה ושם במכלל גם ניסיונות לדחיקת תכנים שנתפשו כאנטי־מודרניים, כגון אמונות תפלות. המאבק באמונות התפלות מעיד בבירור על קיומן בקרב קהל הקוראים המשוער. הוא ניכר בערכים כמו "אלכימיה", "דיבוק", או בקטע הבא, המשלב טקטיקה רציונלית (הנגדה בין אמת מדעית לאמונת שווא) ואמוצינולית (קישור לאישיות שנואה) כדי לעצב את הדימוי השלילי הרצוי לאסטרולוגיה (בניגוד לאסטרונומיה): "התוכנים שבימינו חקרו את צבא השמים וגילו לנו את האמת על הכוכבים הרחוקים מאיתנו. עתה אנו יודעים אפוא, כי חוכמת האיציטגנינות היתה מחוסרת כל יסוד ואך שטות היא להאמין, כי אפשר להגיד עתידות על־פי הכוכבים. אף־על־פי־כן ישנם עוד אסטרולוגים גם בימינו ואנשים רבים עדיין מאמינים בנבואותיהם. גם הצורר היטלר האמין באמונה תפלה [כך] זו ולפני כל מעשה שעשה פנה לאסטרולוג ושאל בעצתו. בוודאי הבטיחו לו האסטרולוגים שלו עולם ומלואו, אך סופו היה, כידוע, מר מאוד" ("אסטרולוגיה").

זואולוגיה ובוטניקה

נושאים נוספים בתחום ה"טבע" הזוכים לערכים רבים וארוכים במיוחד הם הזואולוגיה והבוטניקה – בעלי־חיים וצמחים: נזכיר שוב שלמהדורות הבאות של מכלל תצורף גם אנציקלופדיה לחי ולצומח בשלושה כרכים. בנושא זה נמצא הערך הארוך ביותר באנציקלופדיה: "עופות" (24 טורים), וערכים ארוכים מאוד רבים נוספים: "דגים" (14 טורים), "דבורה" (העוסק גם בנמלים – 13 טורים), "חיות־הבית" (14 טורים), "טורפי יבשה" (9 טורים), "עשבים ותבואות" (8 טורים), "פרחי־בר ופרחי־נוי" (16 טורים) ועוד. כמה מן הערכים הארוכים האלה, המלווים לרוב באיורים, עוסקים בקבוצות של בעלי־חיים; אולם לבעלי־חיים ולצמחים אחדים (קשה לקבוע על־פי איזה קריטריון נבחרו) מוקדש ערך משל עצמם: "ארבה", "ארינמל", "פיל", "פשתה". לעתים זוכים מיני צמחים או בעלי־חיים המתקיימים בארץ לתשומת־לב מיוחדת, אולם אין זה כלל מחייב: הערך "חיות־הבית" מסתיים בלאמה ובאלפקה, ובעלי־החיים המתוארים בערך שאחריו, "חיות־כיס", אינם מוכרים בארץ כלל.

ערכי הזואולוגיה והבוטניקה מתאפיינים באנתרופוצנטריות: בדרך־כלל נשפטים בעלי־החיים והצמחים על־פי תועלתם או נזקם לאדם, וזאת בהתאם למגמה שראינו לעיל, של ניצול ה"טבע" לצורכי האדם – שהרי "האדם הוא המושלם ביותר שבכל בעלי־החיים המצויים בעולמנו. הוא היצור האחד והיחיד המנצל לטובת עצמו מספר עצום של צמחים וחיות" ("אדם"). כך, הסוס "מביא לאדם תועלת רבה מאוד. לפנים היה ערכו רב ביותר כחיית־עבודה במשק החקלאי, כחיית־משא בתחבורה וכחיית־רכיבה גם בימי שלום וגם בימי מלחמה"; "תועלת רבה ביותר מכל חיות־הבית האחרות מביא לאדם הבקר, המספק חלב, בשר ועוד"; "בעלי ערך מיוחד בשביל האדם הם מיני השורשים הידועים כאוגרי מזון"; "ערכן של הצדפות גדול מאוד גם כמקור מזון, כי בשרן הוא מאכל תאוה לעמי אירופה

ואמריקה": "עוד בזמן קדום מאוד אף שימש הפיל לצורכי מלחמה, וכפי שידוע לנו מתולדות עמנו, השתמש ליזואש בפילים מלומדי־מלחמה, בשעה שעלה על ירושלים למלחמה עם יהודה המכבי".

גיאוגרפיה

ערכים רבים מאוד מוקדשים לנושאי גיאוגרפיה.³ כך יש ערכים על "הרים", "הרג־עש", "זרמי אוקיינוס", "זוהר צפוני ודרומי", "חצאי־כדור", "חצאי־אי", "מדבר", "מערה", "נחל ונהר", "רעידת־אדמה" ועוד. גם כאן, ערכים ביוגרפיים רבים מאוד מוקדשים למגלייבשות ולחוקרי־קוטב למיניהם, מ"חוקר הקטבים המפורסם רואלד אמונדסון", דרך "ננסן, פריטוף" ("הנורבגי אמיץ־הלב, שקנה לו תהילת עולם כאחד הגדולים ביותר שבחוקרי הקוטב הצפוני"), ועד "קולומבוס" ו"קורטז". בנוסף, לכל מדינה בעולם מוקדש ערך, גם לקטנות ולשוליות שבהן ("אנדורה", "גאאנה"); ערכי המדינות נפתחים בדרכ־כלל בסקירה גיאוגרפית, עוברים לסקירה היסטורית קצרה ומסיימים, במידת האפשר, ביהודי אותה ארץ.

מעניין לבחון כמה מקום מוקדש למדינות השונות, וכיצד הן מתוארות. מסתבר שדווקא המדינות השכנות אינן זוכות לתשומת־לב רבה: "סוריה" זוכה ל־3 טורים, "לבנון" ל־2, "ירדן" ל־2, ואילו "מצרים", הודות להיסטוריה העתיקה שלה ל־12 טורים. לעומת זאת, מקום רב בהרכב מוקדש ל"ארצות התרבות", כלומר ארצות אירופה ("אירופה" 5.5, "אנגליה" 6, "צרפת" 15 [אחת הגדולות והנאורות ביותר שבמדינות אירופה]), "גרמניה" 9, "איטליה" 10). מקום רב מזה ניתן לארצות "אקזוטיות", כלומר המזרח הרחוק ("הודו" 14, "סין" 13.5, "יפן" 10.5), "אפריקה" (8.5); מדינות אפריקה עדיין לא התגבשו), "אוסטרליה" 8.5, ולתרבויות "אקזוטיות" כמו "אינדיאנים" 14 טורים. המערב מוצג כמוכר וידוע, בעוד המזרח מתואר כמסתורי, ור, מפחיד לעתים: "הודו, ארץ־הפלאות של המזרח, אינה ארץ ככל הארצות. הודו היא עולם מלא, עולם מפליא ומזור, המרהיב ומתמיה אותנו במקדשיו האדירים וכלילי היופי; בנהרותיו הכבירים והמקודשים קדושה אלוהית; ביערותיו העבותים ההומים מחיות־טרף, עופות־פלא ונחשי־ענק ארסיים; בהרריו מגביהי הפסגות עטופות השלג הנצחי, אשר רגל אדם טרם דרכה עליהן; ובמאות מיליוני תושביו, על גזעיהם השונים, לשונותיהם הרבות, דתותיהם הנבדלות ואורחות חייהם המוזרים".

אם את ערכי הזואולוגיה והבוטניקה אפיינו כאתרופוצנטריים, הרי הערכים הגיאוגרפיים מתאפיינים כאירופוצנטריים ואוריינטליסטיים: הארצות ה"חשובות" הן ארצות אירופה, הנתפשות כדומות ומוכרות, נאורות ומתקדמות, ונוצרת הנגדה בינן לבין ארצות ותרבויות פריפריאליות, הנתפשות כשונות, אקזוטיות ומיוחדות. זוהי תמונת עולם המוכרת גם מספרי ילדים (אין צריך לומר: מערביים) רבים: סיפוריו של קרל מאי, למשל. גם כאן ניכר רעיון השייכות לעולם המערבי, הנתפש כמודרני: התרבות המערבית מוצגת לקוראים הישראלים כמודל חיקוי או הזדהות, כ"אני", בעוד

3 שיוכו של מקצוע הגיאוגרפיה, בבית־הספר כמו גם באקדמיה, שנוי במחלוקת: לעתים הוא מסווג כאחד ממדעי הטבע, לעתים כאחד ממדעי החברה. לשם נוחות, נדון בו כאן בסמוך למקצועות ה"טבע".

תרבויות לא־מערביות מוצגות בפניהם כ"אחר", כורות ומוזרות. בולט במיוחד המקום המועט שתופסות המדינות והתרבויות השכנות: ל"אינדיאנים", כאמור, מוקדשים 14 טורים, ארבעה טורים נוספים ל"אצטקים" וטור וחצי ל"מאיה"; לעומת זאת, לערך "איסלם" מוקדש טור אחד בלבד, ל"בדווים" ארבעה טורים, ואילו ערך על "ערבים" אין באנציקלופדיה כלל. הקוראים הצעירים מונחים אפוא להזדהות עם המערב, להבחין עצמם מן העמים והארצות האקזוטיים שב"שולי" העולם, ולשכוח את הימצאותם במזרח התיכון.

לסיכום תחום ה"טבע" והגיאוגרפיה ניתן לומר, שהן מהדגשת התחום כולו והן מן הנושאים שסקרנו עולה תפישת עולם אחידה למדי, האמורה להיות מונחלת לקוראים הצעירים. זוהי תפישת עולם מודרנית מובהקת, הכוללת הדגשה של המדע, הטכנולוגיה ורעיון הקדמה: העמדת האדם כמרכז העולם, כשליט וכמנצל הטבע; והעמדת המערב כמודל להזדהות תוך הנגדתו למזרח האקזוטי (וכמעט התעלמות מן הסביבה המזרח תיכונית). הטקסט נרתם לקידום של ערכי מודרניזציה, שנתפשו, כפי שראינו בטקסטים אחרים בני התקופה, גם כחיוביים מבחינה לאומית.

2.ב. לאומיות

התחום השני הזוכה למספר גדול מאוד של ערכים, בחלקם ארוכים, הוא התחום ה"לאומי": "ישראל" (20 טורים), "ציונות" (15), "התיישבות" (15), "העפלה", "חלוצים", "קרנות לאומיות" (הכוונה לקק"ל), ערכים מתחום היהדות ("קראים", "שולחן ערוך"), חגי ישראל, רבנים, אישים חשובים בתולדות ישראל, מנהיגים ציונים, סופרים ומשוררים עבריים, וכמעט כל דמות ודמות בתנ"ך (כך, בזה אחר זה, "יהויכין", "יהויקים", "יהורם בן־אחאב", "יהורם בן־יהושפט", "יהושע", "יהושפט", "יואב", "יואל", "יואש בן־אחזיה", "יואש בן־יהואחז").

לכאורה נדמה שמדובר כאן על עניינים שונים: הדת היהודית, ההיסטוריה של היהודים, הלאומיות היהודית. אולם למעשה קשה מאוד להפריד ביניהם, משום שכפי שנראה מיד, האנציקלופדיה נוקטת גישה "מלאימה" כלפי היהדות וההיסטוריה היהודית. הדת וההיסטוריה היהודית מובאות בפירוש ציוני, ולכן מוצדק להכלילן בתחום אחד, הוא התחום הלאומי.

הלאמת הדת וההיסטוריה

מכלל מנסה להטמיע את הדת היהודית ואת ההיסטוריה היהודית בתפישת העולם הלאומית הציונית. גישתה איננה הגישה הרדיקלית של "העברי החדש", המעמידה את האדם הציוני כיושרו וכניגודו של היהודי, אלא גישה של "יהודי חדש", ציוני, שהוא מעין הכללה, הרחבה או מימוש של היהודי המסורתי. הדת היהודית, בעיני מכלל, היא חלק מן הלאומיות היהודית, וההיסטוריה היהודית היא מטפורה לציונות, או הטרמה שלה.

בערך הקצר (4 טורים) "יהודים ויהדות" נאמר הדבר כמעט במפורש: "עד הדורות האחרונים כלל מושג היהדות רק את בעיות הדת היהודית [...] אולם בימינו הורחב מושג היהדות והוא אינו כולל עוד את דת ישראל בלבד, אלא את חיי הרוח של עמנו בכללם. במובנה הרחב הזה פירושה של היהדות הוא

אפוא דרך החיים המיוחדת של עם ישראל, מסורותיו הדתיות, המוסריות והלאומיות, וכן כל אוצרות התרבות והרוח של עמנו.

מנהגים דתיים מתוארים לעתים כמוחדים ליהודים הדתיים. כך, "יום הכיפורים" הוא אמנם "היום החשוב והקדוש ביותר בישראל", אולם "אימת דינו של אלוהים" מרחפת בו "על כל מאמין בישראל", "ובו צם כל יהודי חרד": מובלעת כאן הבחנה בין יהודים דתיים לשאינם דתיים, ובהמשך אף נמתחת ביקורת (מבפנים, אמנם) על "מינהג הכפרות המזור, שרכים מגדולי ישראל התנגדו לו וביקשו לבטלו".

אולם לעתים קרובות יותר זוכים אלמנטים יהודיים לפירוש מחודש, ציוני-לאומי. דוגמה מובהקת לכך מספק הערך "חנוכה" (השווה: סיטון 1995: 218 ואילך). חג זה מקבל כאן לבוש לאומי, המוצג כפירושו ה"אמיתי" (כך בטקסט!), לעומת הפירוש הדתי, השגוי כביכול: "לאחר חורבן הבית השני, כאשר העם איבד את חירותו הלאומית, הלך וניטשטש צביונו האמיתי של חג הניצחון והחירות, והוא נתמלא תוכן דתי, שהודגש בו בייחוד הנס הגדול שאירע בזמן טיהור המקדש [...] אולם בימינו, ימי תחייתנו הלאומית, הוחזר לחנוכה גם תוכנו האמיתי של החג. דורנו, שהראה גבורה ונכונות הקרבה בקימום שממות ארצנו, בהיאחזות באדמתה ובמלחמת שחרורה בזמן הקמת מדינתנו החדשה, מבין את חג החנוכה כפי שהבינו אותו החשמונאים, וחג-האורים היה לנו שוב לחג הניצחון והחירות".

השימוש בחשמונאים כמשל לדור של הקמת המדינה הוא דוגמה אופיינית של "הלאמת" ההיסטוריה היהודית. בדומה לכך זוכה גם "יהודה המכבי" למקום של כבוד בפנתיאון הלאומי, ו-8 הטורים המוקדשים לו מסתיימים בתיאורו כ"גיבור מפליא באומץ-לבו ובנאמנותו לעמו, שהראה לדורות הבאים כיצד צריכה אומה להילחם על חירותה." אולם לא רק תקופת הבית השני "מולאמת": למעשה, באופן זה או אחר "מולאמת" ההיסטוריה היהודית כולה (השוו: פירר 1986).

כך "מולאמת" תקופת התנ"ך: "גם מבחינה לאומית היה משה רבנו האישיות הגדולה והדגולה ביותר בעם" ("משה"). "בית-המקדש [...] היה מקום הקודש העליון של האומה, מרכז חייה וגאווה. ובגלות העם מארצו, היה חורבנו של בית-המקדש סמל לחורבן העם, וחזון בניינו – חזון תקומתו של העם" ("בית-המקדש"). דוד המלך מתואר כמי ש"חולל מפעל לאומי כביר בביסוס קיומו של עם ישראל [...] במותו השאיר דוד לעמו ירושה לאומית כבירה. [...] ממדינת ישראל [כך!] הקטנה והחלשה שבימי שאול בנה ממלכה אדירה". אגב כך יש לציין, כי ההתייחסות לתנ"ך דומה לגישתו של אחד העם, גישה שהסתפקה בהלבשת התנ"ך בלבוש לאומי ולא ראתה קושי באימוץ מסקנות ביקורת המקרא המודרנית, השוללת את קדמותה של התורה, את אחדותה ואת ייחוסה למשה: "עד היום מאמין כל יהודי דתי, כי משה קיבל תורה מסיני. אולם חוקרי המקרא [...] באו לכלל דעה, כי חמישה חומשי תורה, כפי שהם ידועים לנו, נערכו בזמן מאוחר בהרבה [...] לפי סברה זו, היתה העריכה האחרונה של חמישה חומשי התורה מעשה ידי עזרא והסופרים" ("תורה").

תקופת הגלות

כיצד מתמודדת מכלל עם פרק הגולה בהיסטוריה היהודית? "אין עם בעמי העולם, שידע בתולדותיו תקופת סבל ארוכה כליכך וקשה כליכך, כתקופת הגלות רבת־העלבונות, ספוגת הדמעות ועקובת הדם של עם ישראל בפיווריו, שהחלה עוד עם חורבן הבית השני ולא תמה עדיין אף בימינו" ("גלות"). זוהי הגישה שסאלו בארון הגדיר כ"תפישה הבכיינית" של תולדות עם ישראל: "אמנם היו זמנים אשר באי־אלה מארצות אירופה ידעו היהודים תקופות של חיי שלוה ופריחה תרבותית [...] אולם תקופות מעין אלה היו מעטות וקצרות ולא האירו את חשכת חיי הגלות הארוכה אלא כשביבי האור הניצתים וכבים. כי מלבדן היו כמעט כל מאות שנות הגלות [...] שרשרת אחת של עינויים והתעללויות". הגלות זוכה אפוא לתיאור שלילי מובהק, גם אם לא קיצוני בשוללנותו (השווה: פירר 1985: 92 ואילך): הגלות "לא תמה עדיין", למרות הקמת המדינה, והערכים העוסקים ביהודים בגולה נקיים מסטריאוטיפים מעליבים ומביטויי בוז כלפיהם. האנציקלופדיה גם מביאה בלא גינוי את מספר היהודים החיים ("עדיין") בארצות שונות בעולם.

פרעות ורדיפות הן מוטיב מרכזי בתיאור תולדות היהודים בארצות השונות. מוקדשים לנושא גם כמה וכמה ערכים נפרדים, ארוכים למדי: "אינקוויזיציה" (2.5 טורים), "אנטישמיות" (3.5) ו"עלילות" (7). הסיבות הניתנות לשנאת היהודים רבות: הדת היהודית; הסתה בעקבות "המגיפה השחורה"; "הצלחת הכלכלית של חלק מצער מיהודי הגולה"; "חולשתם של המיעוטים היהודיים" ("אנטישמיות"). האנטישמיות קיימת "כמעט אצל כל עמי העולם, ובתוכם גם העמים השמיים", ו"שיאה הראשון" של שנאת היהודים התחולל במאה השתי־עשרה הן באירופה (מידי "נוסעי הצלב") והן בצפון אפריקה (מידי "האלמוחדים"). הפסקה האחרונה בערך "אנטישמיות" משתמשת בקישור ההדוק שיצרה בין האנטישמיות האירופית לשנאת היהודים בארצות ערב, כדי להציג גם את הסכסוך הישראלי־ערבי רק כחוליה נוספת בשרשרת האנטישמית הארוכה והמוכרת: "מאז ומתמיד היתה גלות ערב אחת האכזריות ביותר שבגלויותינו והגזירות המתחדשות בארצות חשוכות אלו על אחינו הנענים הן פראיות ונוראות. אך שבעתיים קשתה עליהם ידה העריצה של גלות זו מאז תקומתה של מדינת ישראל, אשר מדינות ערב לא רצו להכיר בה, הכריזו עליה 'מלחמת מצווה' והוכו במלחמה זו".

מעניין במיוחד היחס לשואה, הנמצא עדיין במצב בלתי־מגובש למדי (ראה פירר 1989). אין באנציקלופדיה ערך "שואה", המילה "שואה" כמעט ואינה נזכרת, ואפילו מספר הנספים מצוין לעתים כשישה מיליונים (למשל בערך "גלות") ולעתים כ"חמישה מיליונים וחצי המיליון יהודים" ("יהודים ויהדות"). בערך "אנטישמיות" (3.5 טורים; איר: גירוש היהודים מווינה ב־1670) מתוארת בקיצור רב השואה (7 שורות = חמישית טור) כ"שיא פראותה של שנאת ישראל" – חוליה בשרשרת, לא אירוע ייחודי; מיד אחר־כך נחתם הערך בפסקה שצוטטה לעיל על הסכסוך הישראלי־ערבי. שני הערכים המוקדשים באופן בלעדי לשואה הם הערכים הקצרים (2 טורים כל אחד) "מחנות ריכוז והשמדה" ו"מרד הגיטאות", שניהם ללא אירורים. הערך הראשון עוסק אפוא ב"שואה", והשני, השווה לו באורכו, ב"גבורה" (ראה פירר 1985: 79 ואילך). ב"מחנות ריכוז והשמדה" מתואר בהרחבה הסבל של קורבנות הנאצים במחנות, תוך התמקדות בקורבנות היהודים; הלקח הוא "זכור" – "לעולם נזכור את אשר עשה

לנו העמלק הנאצי" – ואינו מגויס ישירות להצדקת הציונות או המדינה. הנאצים מתוארים כ"חיות טרף", אך אין קריאה לנקמה, גם אם "עשיית הדין ברוצחים האכזרים היתה כאין וכאפס לעומת גודל הפשע האיום והמתועב". בערך אחר, "גטו" (5 טורים): שני איורים מגיטו פרנקפורט בתחילת העת החדשה, ו"סמטה בגיטו של פריס", מסופר גם (בשני-שליש טור) על הגיטאות הנאציים, ש"גזירות ימיה הביניים היו כאין וכאפס לעומת חיי הסבל שבגיטאות אלה". באשר ל"גבורה": בערך "מרד הגיטאות" מתוארת "גבורה עילאית עטורת זוהר לאומי", והמורדים "קמו להגן על חייהם וכבודם"; גם בערך "גטו" מופיע המוטיב המרכזי הזה – תמיד כגבורה לאומית, ולא אישית: גם בו מסופר בהרחבה על מורדי גיטו ורשה, ש"מלחמתם היתה נואשת, ללא כל תקווה לניצחון", אולם היתה "גילוי של גבורה ועמידה על הכבוד הלאומי מאין כדוגמתו בתולדות האדם".

לצד הדגשת רדיפות היהודים, אמצעי התמודדות בולט נוסף עם הגולה הוא הדגשת הרעיון המשיחי והפיכתו למעין כמיהה מתמדת, שהציונות הוציאה לפועל (השוו פירר 1985: 113 ואילך). "במשך כל שנות הגלות הארוכה והמרה לא כתתה בכל זאת התקווה בלב היהודים, כי יבוא יום והם ייגאלו ויחזרו לארצם [...] והיא היא שהביאה לבסוף לידי ייסוד התנועה הציונית" ("גלות"): וביתר דיוק: "זה אלפי שנים מלווה את עמנו האמונה במושיע, שיבוא ויגאל אותנו מסבלותינו. מושיע נכסף זה נקרא בשם משיח" ("משיח"). התעוררויות משיחיות מודגשות כהוכחה לקיומה ולהמשכיותה של הכמיהה המשיחית (הטרום-ציונית כביכול), ומלבד הערך "משיח" (5 טורים), ישנם ערכים למשיחים הבאים: "אבולעפיה, אברהם", "אבו-עיסא", "אלדד הדני", "אלרואי, דוד", "דוד הראובני", "פרנק והפרנקיסטים" ו"שבתאי צבי". הלקח הציוני מכל משיחי השקר האלה מובלע בכל אחד מן הערכים ומובלט בערך "משיח": "כמיהה [משיחית] זו מצאה דרך נכונה וממשית להתגשמותה רק עם הופעתה של התנועה הציונית, שהביאה לידי ייסודה של מדינת ישראל העצמאית בארץ-ישראל ויצירת הבסיס לקיבוץ הגלויות, שהם עיקר העיקרים ברעיון המשיחי". אין פלא אפוא שגם "הרצל, בנימין זאב (תיאודור)", הזוכה ל-14 טורים ובהם תמונתו על עמוד שלם, "קרא באחד הימים על המשיח, שיופיע בדמות איש עני רוכב על חמור ויגאל את העם מגלותו הארוכה והמרה".

מדינת ישראל

נקל לשער כיצד תתואר מדינת ישראל על-פי תפישה היסטורית זו. הקטע הבא, הפותח את הערך "ישראל" (20 טורים) מהווה ניסוח תמציתי וקלישאי של מכלול התפישה הציונית לגבי הגולה, האנטישמיות (בלא התייחסות נפרדת לשואה), הקשר אל הארץ, תפישתה כארץ ריקה ולא מעובדת ולגבי הקשר בין הציונות והקמת המדינה: "תקומתה של מדינת ישראל החדשה היא אחד הגדולים ביותר שבפלאי ההיסטוריה [...] כאלף ותשע מאות שנה היה עם ישראל רחוק מארצו, מפוזר בכל ארצות תבל, נרדף ונענה בכל מיני רדיפות ועינויים אכזריים, ואף-על-פי-כן לא כתתה בלבו האמונה בגאולתו ובישיבתו לארץ אבותיו. במשך תקופת גלותו נחרבה ארצו ונשמה [...] הארץ חיכתה לשובם של בניה, כי יגאלו אותה משממתה [...] הקשר בין העם והארץ אמנם לא פסק מעולם [...] מפעם לפעם אף קמו קבוצות ויחידים שעלו ארצה, כדי לחיות ולמות בה; אולם הגשמתו של חלום התחייה לא

התחילה אלא עם הופעת התנועה הציונית [...] היא שהחלה בהגשמתן של שתי המשימות הנעלות אשר לחזון תחייתנו הלאומית – קיבוץ הגלויות והפרחת השממה [...] מדינת ישראל של עמנו, שנולדה מזיעת אפיהם של דורות חלוצים ומדם חלליהם של גיבורי מלחמת השחרור, קמה על מנת לגאול את עם ישראל מחרפת גלותו ועינוייה, להחיות את ארץ אבותיו עתיקת הימים ולהפריחה כבימי קדם, להחזיר לעם את חירותו ואת עצמאותו המדינית ולאפשר לו לפתח את תרבותו הלאומית".

ההיסטוריה היהודית כולה וכן הדת היהודית נרתמו אפוא לשירותה של הלאומיות היהודית – הציונות. תקופת המקרא משמשת כאידיאל וכמשל לציונות; הגלות – המוצגת בעיקר כתולדות הרדיפות ומשיחי השקר – מטרימה ומצדיקה את הציונות; הדת היא לעתים קרובות מסיכה על פניו של הרגש הלאומי; ומדינת ישראל היא יעדה הנכסף של ההיסטוריה היהודית, והיא מוצגת באור אידיאלי והרמוניסטי, כחסרת מתחים ובעיות.

2.g. נושאים חסרים

עד כה ניסינו לארגן את ערכי מכלל סביב שני תחומים מרכזיים – גיאוגרפיה ו"טבע" (הכולל בראש ובראשונה טכנולוגיה ומדעי הטבע, וכן זואולוגיה, בוטניקה ונושאים קרובים), ולאומיות (בה נכללו גם נושאים מתחום הדת וההיסטוריה היהודית). כדי להדגים את מרכזיותם של שני התחומים האלה גם באופן כמותי, נציין כי מתוך 43 הערכים הרשומים באות ש"ן, 37 ערכים (שהם 86%) נמנים עם אחד מהם: 15 ערכים שייכים לתחום ה"טבע" והגיאוגרפיה ("שבדיה", "שביט", "שבעה פלאי עולם", "שוויצריה", "שלג", "שלד", "שמן אדמה", "שמש", "שיניים", "סועי פרסות", "שעון", "שפיריות", "שרירים", "שרכים", "שורש"), ו-22 ערכים לתחום הלאומי ("שאל", "שבועות", "שבת", "שבת צבי", "שופטים", "שופמן, גרשון", "שטיינברג, אליעזר", "שטיינברג, יהודה", "שיר השירים", "שלום עליכם", "שולחן ערוך", "שלמה", "שלמה יצחקי", "שמואל", "שמואל הנגיד", "שמעוני, דוד", "שמעיה ואבטליון", "שומרונים", "שמשון", "שניאור, זלמן", "שפינוזה" [הפילוסוף היהודי הגדול]), "שרת, משה"). ששת הערכים הנותרים (רק 14% מכלל ערכי האות ש"ן) עוסקים באנשי שם לא יהודים ("שוברט", "שופן", "שילר", "שקספיר"), במונח דקדוקי אחד ("שם") ובמשחק אחד ("שחמט").

לא נרחיב כאן על התחומים הרבים האחרים, שערכים אנציקלופדיים מועטים יחסית מוקדשים להם: יש ערכים רבים על יוצרים לא יהודים (מלחינים רבים, פחות מכך סופרים⁴), על אישים היסטוריים לא יהודים, על משחקים וספורט, ועוד. מעניין יותר לבדוק מהם תחומי הידע שאינם מיוצגים באנציקלופדיה, או מיוצגים בה בצמצום רב. כאמור, אי-הימצאותו של ערך, נושא או תחום עשויה

4 ערכים לא רבים מוקדשים לסופרי ילדים ולספרי ילדים, ואלה הם: אליוט, ג'ורג'; אמיצ'יס, אדמנדו; אנדרסן, האנס כריסטיאן; בורלא, יהודה; גרים [האחים]; ורן, ז'ול; טוין, מארק; לונדון, ג'ק; מינכהוזן; סטיוונסון, רוברט לואיס; עמיר, אנדה; קיפלינג, רודיארד; קיפניס, לוין; קרול, לואיס; וכן הערכים "רוכבין הוד", "רוכבינון קרוזו" ו"גמדים" (המוכיר את סוויפט).

להעיד על שוליותו בתרבות כולה: מעמדן הנחות של נשים בתרבות הישראלית בכללותה, למשל, מסביר את העובדה שרק שתי נשים זכו לערך עצמאי במכלל (דבורה הנביאה ופלורנס נייטינגל: אפילו מארי קירי נעדרת, למרבה הפלא). נושאים החסרים מסיכות שכאלה אינם מעניינים במיוחד בהקשר הנוכחי, כי היעדרם אינו ייחודי לתרבות הילד. להלן נתעניין דווקא בתחומי ידע שהיינו מצפים למצוא באנציקלופדיה בת הזמן למבוגרים, ושהיעדרם באנציקלופדיה לנוער מעיד על כך שנתפשו כלא ראויים או כלא מתאימים לילדים: "כל העניינים שהם מחוץ למסגרת לימודיהם, תחום התעניינותם וכושר הבנתם של בני-הנוער", כדברי אבנון בהקדמה. מהם אותם עניינים?

א. למרות המקום הנרחב המוקדש לנושאים ביולוגיים ופיסיולוגיים, כל הנושאים הקשורים למיניות האדם נעדרים מן האנציקלופדיה. מובן שהדבר קשור לטאבו החברתי שנקשר סביב "חינוך מיני". מכלל אינה מצהירה, אגב, לאיזה גילאים היא מיועדת; אך אפשר להניח, כי נועדה גם לילדים שנחשבו צעירים מכדי להיחשף לנושא זה.

ב. למקום מצומצם מאוד זוכים תחומי האמנות. כבר ציינו שלערך "אמנות" מוקדש פחות מקום (טור וחצי) מאשר לערך "אלקטרוליזה" (2 טורים). בערך "קולנוע" (ויבודאי בערכים כמו "רדיו", "טלוויזיה"), כאמור, מודגשים רק הצדדים הטכניים, בהתאם לגישה הכללית המעמידה את הטכניקה במרכז; צדדיו האמנותיים של המדיום אינם זוכים להתייחסות. נראה שצמצום זה אינו אלא צדה השני של ההרחבה על תחומים טכניים ולאומיים, ומבטא את מעמדה הנחות של האמנות יחסית לטכניקה, ואת הכפפת ערכה לאפשרות ניצולה לקידום ערכים לאומיים. ואמנם, יוצאים מכלל הצמצום הזה נושאים הנוחים לגיוס למטרות לאומיות: סופרים עברים, במיוחד, זוכים למקום נרחב. הנטייה להרחיב על נושאים אמנותיים רק כשיש להם משמעות לאומית גובלת לעתים באבסורד: כך יש ערך ארוך מאוד (12 טורים) על "ספרות עברית חדשה", אולם על "ספרות" אין ערך כלל!

ג. כמעט כל הנושאים המשויכים ל"מדעי החברה" אינם זוכים להתייחסות (מלבד תיאורים חברתיים והיסטוריים המופיעים במסגרת ערכים גיאוגרפיים על מדינות ועמים). כך אין ערך "סוציולוגיה", אין ערך "פסיכולוגיה", אין ערך "כלכלה". לעומת הערך הארוך על אלברט איינשטיין, אין ערך על זיגמונד פרויד (הוא נזכר כמשפט אחד בערך "חלומות"). "סוציאליזם", כחריג יחיד, היא האידיאולוגיה החברתית היחידה הזוכה לערך עצמאי, כוודאי בשל מרכזיותה בתנועה הציונית, אף שהיא מתוארת בלא כל התייחסות למציאות החברתית או הפוליטית הישראלית; אין "ליברליזם", אין "פשיזם". פוליטיקה נעדרת לחלוטין מן האנציקלופדיה: אין ערך על מפלגה מסוימת או על מפלגות בכלל, גם לא על משטרים שונים וכיו"ב. פוליטיקאים ישראלים מעטים ביותר זכו לערך משלהם (דוד בן-גוריון, משה שרת ומעטים נוספים), וגם הם מוצגים במנותק ממפלגות וממאבקי שלטון. כך יוצרת מכלל עולם ילדים מוגן, שאין בו מאבקים פוליטיים, כלכליים, חברתיים או אידיאולוגיים. בסופו של דבר, גם תמונת עולם הרמונית זו משחקת לידיו של הרגש הלאומי: בני-האדם, על-פי מכלל, מתחלקים רק למדינות ולעמים ונאבקים רק במסגרת זו – לא במסגרת מעמדית ולא במסגרות אידיאולוגיות. בתמונת העולם המוצגת לילד אין מקום לשום קונפליקטים ועימותים, מלבד שניים: רדיפת היהודים, ומלחמות בין מדינות.

כאמור, האנציקלופדיה היא תוצר מודרני המושתת על פילוסופיית ידע מודרנית. באנציקלופדיה מכלל לנוער, מהדורה ראשונה, ראינו גם הירחמות ברורה למען שני תחומים מרכזיים של מודרניזציה: קידום ערכי המדע והטכנולוגיה, והחדרת ערכים לאומיים. יש בה דוגמאות בוטות למדי להתעלמות מנושאים שלא נתפשו כמקדמים ישירות את הערכים האלה. ההזנחה הקיצונית של כל העניינים שאינם לאומיים ואינם חומריים – עולם האמנות, מדעי הרוח, נפש האדם, החברה האנושית על מכלול הישגיה ותחלואיה – צורמת שבעתיים כאשר אותם עניינים עצמם זוכים להרחבת יתר משעה שנפתח פתח לנצלם לצרכים לאומיים (הדוגמה המובהקת ביותר לכך, שכבר הזכרנו, היא היעדר ערך "ספרות" לצד הערך המקיף המוקדש ל"ספרות עברית חדשה"). הילד שהתחנך על ברכי מכלל יועד להיות אורח העולם מבחינת הכשרתו הטכנולוגית והמדעית, אולם אופקיו התרבותיים נתחמו בסד ישראלי-יהודי-ציוני צר, והזהותו עם העולם המערבי-מודרני הושחתה על יוהרה אירופוצנטרית ועל הערצת הטכניקה, ולא על נכסי צאן ברזל של התרבות המערבית. יש לשער שכשחיבר את מכלל, התאים אותה אבנון לתכנים שהועברו באותה תקופה במערכת החינוך; על כל פנים, מעניין היה לבדוק השערה זאת.

חשוב לחזור ולציין, שעד מהרה יצאו מהדורות נוספות, מורחבות באופן ניכר, של מכלל, שחקירתן חורגת מגבולות מאמר זה. ייתכן שההרחבה היתה בגדר התאמה של המהדורה הראשונה לדרישות המשתנות של הילדים; ייתכן שהסיבה היתה הרחבת קהל היעד של האנציקלופדיה וייעודה גם לגילאים גבוהים יותר. מעניין היה לעקוב אחר התפתחות המהדורות ולבחון עד כמה נשארו נאמנות למצע האידיאולוגי של המהדורה הראשונה, עד כמה המשיכו להתמקד בתחומי הטבע, הטכנולוגיה והלאומיות.

בין אם נשארו המהדורות המאוחרות של מכלל – ושל אנציקלופדיות אחרות לנוער – נאמנות להחדרת ערכי המודרניזציה ובין אם לאו, אין ספק שתפישת הידע המודרנית המונחת בכסיסן התערערה עד מאוד ופינתה את מקומה לתפישות ידע פוסט-מודרניות. בתקופת ערוצי התקשורת המרובים ובעידן האינטרנט אין עוד מקום לחיבורים אנציקלופדיים מקיפים, המנסים להקיף תמונה של ידע ברגע מסוים, לסדרו על-פי מפתח אחד, לדרגו על-פי סדר חשיבות "אובייקטיבי" ולהבטיח תשובה מוסכמת לכל שאלה. אנציקלופדיות מונומנטליות למבוגרים אינן נכתבות עוד, והמערכות המדעיות מסתפקות בפרסום כרכי מפתח וכרכי מילואים, או מתפרקות לגמרי. אנציקלופדיות לנוער ממשיכות להופיע, כאילו מחפש לעצמו המפעל המודרני עיר מקלט בקרב הילדים מפני הפוסט-מודרניות שסילקה אותו מקהל המבוגרים. יש לשער, שהאנציקלופדיות ייעלמו מן השוק לגמרי; אף כי ייתכן שיהפכו לז'אנר המיועד לילדים בלבד. כך או כך, אין ספק ששום אנציקלופדיה לילדים לא תזכה למעמד ולפופולריות שהיתה למכלל בימייה הגדולים.

ביבליוגרפיה

- אופק, אוריאל 1985. לקסיקון אופק לספרות ילדים. תל אביב: זמורה ביתן.
- אנציקלופדיה חינוכית, אוצר ידיעות על החינוך בעם ישראל וכאומות. 1959. ירושלים: משרד החינוך והתרבות ומוסד ביאליק.
- בלומנטל-שילה 1957. "ערכו הגדול של הטבע בחיי האדם (לשאלות הוראת הטבע בכיתות נמוכות)". אורים י"ד (תשי"ז). עמ' 651-654.
- סיטון, שושנה 1995. "חינוך ברוח המולדת": התכנית החינוכית של "מועצת המורים למען הקק"ל". עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב.
- פירר, רות 1985. סוכנים של החינוך הציוני. תל אביב: אפיק.
- פירר, רות 1986. "בין דעה לידיעה, ספרי לימוד להיסטוריה של עם ישראל כאמצעים להקניית ערכים ציוניים (1900-1986)". דור לדור ג'. עמ' 23-58.
- פירר, רות 1989. סוכנים של הלכה. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- Americana 1961. *The Encyclopedia Americana*. New York, Chicago, Washington: Americana Corporation, Vol. X, p. 316.
- Doderer, Klaus (Hrsg.) 1975-1982. *Lexikon der Kinder und Jugendliteratur*. Weinheim-Basel: Beltz Verlag.
- Wendt, Bernhard 1941. *Idee und Entwicklungsgeschichte der enzyklopädischen Literatur*. Würzburg-Aumühle: Konrad Triltsch Verlag.